

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Эргешов А.Ы.
**ДҮЙНӨНҮ КӨРКӨМ ТААНУУ ПРОЦЕССИНДЕГИ
 МАССАЛЫК ТАРЫХЫЙ АҢ-СЕЗИМДИН КАЛЫПТАНУУСУНУН
 АДЕП-АХЛАКТЫК АСПЕКТИЛЕРИ**

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Эргешов А.Ы.
**ПРАВСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ
 МАССОВОГО ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В ПРОЦЕССЕ
 ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПОЗНАНИЯ МИРА**

O. Togusakov, A. Akmataliyev, A. Ergeshov
**MORAL ASPECTS OF THE FORMATION OF MASS
 HISTORICAL CONSCIOUSNESS IN THE PROCESS
 OF ARTISTIC KNOWLEDGE OF THE WORLD**

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Автордун аталган макаласында дүйнөнү көркөм таануу процессиндеги массалык тарыхый аң-сезимдин калыптануусунун адеп-ахлактык аспектилери каралат, андан тышкары анда автор тарабынан айтылгандай, тарыхый аң-сезим адамдын аксиологиялык багытынын зарыл компоненти болуп саналат. Албетте, тарыхый аң-сезимдин калыптануу процесси билим менен таанышууну гана эмес, баалуулуктарды өздөштүрүүнү да билдирет. Мурда болуп көрбөгөндөй адамдардын жүрөгү жана акылы, алардын дүйнө таанымы, аксиологиялык приоритеттери, социалдык багыттары үчүн күрөш күчөп турганда, тарыхый аң-сезимдин баалуулук ресурсун философиялык жактан түшүнүү өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Тарыхый көркөм адабияттын аксиологиялык мазмунун массалык тарыхый аң-сезимди калыптандыруунун булагы катары социалдык-философиялык талдоо тарыхый чындыкты изилдөөнүн мүмкүнчүлүктөрүн негиздөөгө жана тарыхты көркөм таануу процессинде тарыхка баалуулук мамилени калыптандырууга көмөктөшөт деп белгилейт автор.

Негизи сөздөр: дүйнөнү көркөм таануу, тарыхый аң-сезим, адеп-ахлактуулук, ырааттуулук, идеология, болмуш, аң-сезим, баалуулук, мекенчилдик.

В статье автора рассматриваются нравственные аспекты формирования массового исторического сознания в процессе познания мира, кроме того, как утверждает автор, историческое сознание является необходимым компонентом ценностной направленности человека. Безусловно, процесс формирования исторического сознания означает не только знакомство со знаниями, но и овладение ценностями. Когда борьба за умы и сердца людей, их мировоззрение, ценностные приоритеты и социальные ориентации обостряется как никогда, философское осмысление ценностного ресурса исторического сознания становится особенно актуальным. Автор отмечает, что социально-философский анализ аксиологического содержания исторической литературы как источника формирования массового исторического сознания способствует установлению возможностей исследования исторической правды и формированию ценностного отношения к истории в процессе художественного познания истории.

Ключевые слова: художественное познание мира, историческое сознание, нравственность, преемственность, идеология, бытие, сознание, ценность, патриотизм.

The author's article discusses the moral aspects of the formation of mass historical consciousness in the process of knowing the world, in addition, according to the author, historical consciousness is a necessary component of a person's value orientation. Undoubtedly, the process of formation of historical consciousness means not only acquaintance with knowledge, but also the mastery of values.

When the struggle for the minds and hearts of people, their worldview, value priorities and social orientations becomes more acute than ever, the philosophical understanding of the value resource of historical consciousness becomes especially relevant. The author notes that the socio-philosophical analysis of the axiological content of historical literature as a source of the formation of mass historical consciousness contributes to the establishment of opportunities for researching historical truth and the formation of a value attitude to history in the process of artistic knowledge of history.

Key words: artistic knowledge of the world, historical consciousness, morality, continuity, ideology, being, consciousness, value, patriotism.

Тарыхый аң-сезим башка нерселер менен катар баалуулук-семантикалык чен-өлчөмгө ээ болгон тарыхый чындыктын табиятынан улам баалуулук мүнөзгө ээ экендиги жалпысынан таанылган. Тарыхый аң-сезим – бул ар бир доордун маданиятынын идеологиялык мүнөздөмөсү, ал адамдык баалуулуктардын кандайдыр бир синтезатору жана анализатору катары кызмат кылат. Өткөндү таанып билүү социалдык баалуулуктарды издөөгө, адамдын социалдык багыттарга ээ болушуна айланып кетиши мүмкүн. Айрыкча, «идеологиялык боштуктун атмосферасын да адамзат жалпылыктын жаңы руханий негизин издөөнү орнотууда» [1, 320-б.].

Ошентип, тарыхый аң-сезим адамдын аксиологиялык багытынын зарыл компоненти болуп саналат. Албетте, тарыхый аң-сезимдин калыптануу процесси билим менен таанышууну гана эмес, баалуулуктарды өздөштүрүүнү да билдирет. Мурда болуп көрбөгөндөй адамдардын жүрөгү жана акылы, алардын дүйнө таанымы, аксиологиялык приоритеттери, социалдык багыттары үчүн күрөш күчөп турганда, тарыхый аң-сезимдин баалуулук ресурсун философиялык жактан түшүнүү өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Тарыхый көркөм адабияттын аксиологиялык мазмунун массалык тарыхый аң-сезимди калыптандыруунун булагы катары социалдык-философиялык талдоо тарыхый чындыкты изилдөөнүн мүмкүнчүлүктөрүн негиздөөгө жана тарыхты көркөм таануу процессинде тарыхка баалуулук мамилени калыптандырууга көмөктөшөт. М.А. Киселдин пикири боюнча, «адам болмушунун адеп-ахлактык чен-өлчөмүнүн ачылышы, кыязы, өзүнүн

өткөнүнө кызыга баштаган тарыхый аң-сезимдин алгачкы көз караштары менен дал келет, б.а. космостук окуялардын жалпы айлануусунан ата-бабаларынын иштерин бөлүп көрсөтүү саналат...» [2, 21-б.]. Мифологиялык чыгармачылыктын адеп-ахлактык жактан таалим-тарбия берүүчү салттарын байыркы тарыхнааманын алгачкы өкүлдөрү улантып, тарыхтын адеп-ахлактык тарбиялык функциясын негизгилеринин бири деп эсептешкен. Тарых искусствонун башка түрлөрү менен бирге адамдын жан дүйнөсүнө таасир этип, татыктуу адеп-ахлактык сапаттарды калыптандырууга чакырылган, анын практикалык максаттары жарандык сапаттарга тарбиялоо, адеп-ахлактык тарбиялоо, саясий тарбиялоо болгон. Орто кылымдардагы хроникалардын классикалык байыркы чыгармаларга салыштырмалуу көркөм чагылдыруу күчү чоң болбосо да, ошол эле максатты көздөгөн. Коомдук-саясий багыт, булактарга сын көз караштын жоктугу бул чыгармаларды максаттуу идеялык таасир көрсөтүүнүн каражатына айландырган. Кайра жаралуу доору бул салттарды улантып, бирок илимий билимдердин калыптанышы менен байланышкан булактарга сын көз карашка бурган. Тарыхтын илим катары өнүгүшү менен ишенимдүү тарыхый билимдин моралдык-идеологиялык принциптен көз карандысыздыгын негиздеген идеялар күчөдү. Бирок тарых менен адеп-ахлактын өз ара байланышы, тарыхый аң-сезимдеги илимий-теориялык жана моралдык-баалоочу учурлардын өз ара байланышы темасы актуалдуу бойдон кала берген. Тарыхый аң-сезимдин калыптанышынын моралдык аспектилери түшүнүү көптөгөн заманбап философтордун ой жүгүртүү объектиси болуп саналат.

А.Я. Гуревич 1969-жылы «Философские проблемы исторической науки» аттуу жыйнагында тарыхый аң-сезимдин адеп-ахлактуулук менен түздөн-түз байланышына токтолуп, анын этикалык жана тарбиялык функциясына көңүл бурулбаса, тарыхтын коомдук маанисине туура баа берүү мүмкүн эместигин баса белгилеген. «Тарыхты билүү гана коомго жана адамга туура терең көз карашты берип, азыркы учур менен өткөндүн ортосунда байланышты орното алат жана ошону менен чектүү, ар бир адамдын жана муундун жашоосун чексиздикке, бүткүл дүйнөгө камтый алат» [3, 78-б.]. Тарых, А.Я. Гуревичтин аныктамасы боюнча, коомдун жана адамзаттын өзүн-өзү аңдоосу. В.А. Ельчанинов тарыхый аң-сезимди мындайча мүнөздөйт: «Адамзат маданиятынын эң маанилүү компоненттеринин бири болгон тарыхый аң-сезим адамзат үчүн искусство, моралдык жана философиядай эле зарыл. Тарыхый билимди өнүктүрүп, коом аны инсандын руханий дүйнөсүн калыптандыруу үчүн көптөн бери колдонуп келет» [4, 3-б.]. Тарыхый аң-сезимдин маңызы, В.А.Ельчаниновдун пикири боюнча, «убакыттын өтүшү менен өнүгүп келе жаткан коомдук

чындыкты чагылдыруунун, баалоонун жана эмоционалдык тажрыйбасынын ар түрдүү формасында турат» [5, 13-б.]. Окумуштуу тарыхый жана моралдык аң-сезимдин өз ара шартталышын жана ич ара киришин тааныйт, ошонун аркасында өткөнгө баа берүү моралдык-баалоо мүнөзүнө ээ боло алат. Мындан тышкары «тарыхый аң-сезимдин көркөм аң-сезим менен тыгыз байланышы өткөн окуяларга эстетикалык баа берүүнү жаратат» [5, 12-б.].

Мындан тышкары, В.А.Ельчанинов «тарыхый аң-сезим көркөм формаларда жана илимий билимдер түрүндө болот» деп талашсыз көз караш катары кабыл алат [5, 44-б.]. Ал тарыхый прозанын инсандын адеп-ахлактык дүйнөсүнүн жана дүйнө таанымынын калыптанышына тийгизген таасиринин фактысын баса белгилеп, «...адеп-ахлактык жактан эң күчтүү таасир этүүчү күч көркөм адабияттын өзгөчө бир түрү – тарыхый романга ээ» [4, 34-б.] деп эсептейт. Бул адамзаттын дүйнөгө болгон теориялык жана практикалык мамилесинен тышкары, аны курчап турган чындыкты эмоционалдык түстүү кабылдоону, тышкы кубулуштардын өз ара байланышын туюндурган баалуулуктар жагынан өнүктүрүүнүн табигый натыйжасы деп эсептейбиз. Бизге филологдор философтордун көз карашын бөлүшө турганы маанилүү көрүнөт, мисалы, В.А. Юдин «Человек. История. Память» аттуу китебинде мындай баса белгилейт: «Тарыхый баяндоочулук адабияттын түпкү өзгөчөлүгү – анын үч негизги функциясынын: таанып-билүүчүлүк, эстетикалык жана тарбиялык жактан өз ара аракеттенүүсү» [6, 3-б.].

Автор тарыхый адабият «моралдык инфантилизмди» жана «руханий негизсиздикти» компетенциялай турганын белгилеп, [6, 16-б.] көркөм образдардын жардамы менен тарыхый аң-сезимди калыптандыруу факторунун маанисин эске алуу зарыл экендигине ишенет. А.В. Гулыга тажрыйбаны тарыхый аң-сезимдин ажырагыс курамдык бөлүгү деп эсептейт: «Тарыхты изилдегендер аны биринчи жолу тааныгандар да материалга кайдыгер карай албайт: тарых адамдын жетишкендиктери жөнүндө айтып берет. Алар сага канчалык жакын болсо, ошончолук тереңирээк басып алышат» [7, 287-б.]. Тарых жөнүндөгү маалыматтын булагы кандай болбосун, адам кандай болгон күндө да аны баалуулук менен кабыл алат, көркөм адабияттын арсеналында адеп-ахлактык аспектилерге көңүл буруу үчүн каражаттар жетиштүү. А.В. Гулыга «Искусство в век науки» деген китебинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: «Адеп-ахлактык маданият көркөмдүктү аныктайт, ал эми көркөм маданият адеп-ахлакты коргойт, аны жалпы мүлккө айлантат» [8, 177-б.]. М.А.Барг тарыхый аң-сезимге төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: «Бардык мезгилде, адамзат цивилизацияга өткөндөн бери тарыхый аң-сезим маданияттын структуралоочу элементи болуп келген,

анткени ар бир доордо ал дүйнө жана анын орду жөнүндө үстөмдүк кылган идеяларды чагылдырып турган, андагы адам, мейкиндик жана убакыт призмасы аркылуу караган коом жөнүндө» [9, 3-б.]. М.А. Барг тарыхый жана адеп-ахлактык аң-сезимдин генезисинин ортосундагы өз ара байланышты өзгөчө баса белгилеп, тарыхый аң-сезимди «ар бир берилген адам коомчулугунун руханий-адептик маданиятындагы мезгилдердин байланышынын калыптанышы, бул ошол эле учурда анын өнүгүүсүнүн шарты болуп саналат» деп эсептейт» [10, 51-б.]. М.А. Барг тарыхый аң-сезимдин пайда болушун жана калыптанышын дүйнөлүк маданияттын тарыхындагы эң маанилүү окуя деп эсептейт. Бул адам өзүн тарыхтын жүрүшүндө жана тарых аркылуу гана тааныгандыктан, анын жашоосу тарыхтын ырааттуу алкагында гана мүмкүн экенин аңдап билүү дегенди билдирген. Философ: «Тарыхый аң-сезим – акыры адамдын эң жогорку руханий-этикалык баалуулугу», - деп ырастайт, анткени адам өзүнө карата кандайдыр бир адеп-ахлак нормаларын түзүүдөн мурда эң оболу өзүн «тарыхый жактан идентификациялоо» керек [10, 53-б.].

Тарыхтын тарбиялык мааниси, биринчиден, анын улуттук өздүк аң-сезимди, патриоттуулукту калыптандыруунун каражаты экендигинде турат. “Тарых” деген түшүнүктүн өзү эле элдин аң-сезими үчүн универсалдуу нерсени камтыйт: тарых – бул генетикалык эс тутум, сан жеткис мурунку муундардын тажрыйбасы. Эс тутумдун жана тарыхтын аркасында «биздин жашообуздун бир бөлүгү, аң-сезимдүү болмушубуз бүткүл дүйнөнүн тарыхына, ошондой эле бүткүл мейкиндик ааламына киргизилип» [11, 314-б.], биздин болмушубуз түбөлүктүүлүк менен байланышта болот. Өткөн, азыркы жана келечек адамдын аң-сезиминде тыгыз байланышта. Убактылуу модалдуулуктун мындай өз ара байланышында өткөн учур чечүүчү ролду ойнойт, анткени дал ошол азыркы адамдын иш-аракетинин пайдубалын түптөгөн, улуттук өткөндү эскерүү тарыхый болмуштун таянычы болуп саналат. Тарыхый аң-сезим тарыхый эс-тутумга негизделет, анын жардамы менен муундардын улануусун жана тарыхый өзгөчөлүгүн идеялык-адеп-ахлактык жактан камсыз кылат. Тарых билими инсандын руханий дүйнөсүн калыптандыруу үчүн зарыл, анткени ал анын сабактарын адеп-ахлактык, моралдык, этикалык түшүнүүнү камтыйт. Тарыхый аң-сезим инсандын өздүк аң-сезиминин ажырагыс элементи катары адамдын баалуулуктар системасынын калыптанышына, анын жүрүм-турумуна түздөн-түз таасирин тийгизет.

Натыйжада чындык, жакшылык, адилеттик, жоопкерчилик, жан аябастык, ар-намыс, адептүүлүк, баатырдык, патриоттук милдет, гуманизм сыяктуу моралдык-этикалык категориялар адамдын аксиологиялык багытынын артыкчылыктуу багыттары болуп калышы мүмкүн. Ошентип, тарыхый аң-сезим менен

аныкталган баалуулуктар системасы бүтүндөй коомдун жана ар бир адамдын жеке руханий маданиятынын маанилүү курамдык бөлүгү болуп саналат. Бул убактылуу модалдуулуктардын өз ара байланышынын диалектикасын көрсөтөт: тарыхый өткөндүн сүрөттөрү азыркынын баалуулуктарына таасир этет. Позитивдүү тарыхый аң-сезим адамдын жүрүм-турумуна, анын тышкы дүйнө менен өз ара аракеттенүүсүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Адамдын дүйнө таанымынын калыптанышы анын өз мекенинин жана башка өлкөлөрдүн тарыхый өнүгүү жолдорун ой жүгүртүүсүнө, өткөндүн мурасына жана азыркы учурга болгон мамилесин аныктоо менен тыгыз байланышта. Тарыхый көркөм адабият массалык тарыхый аң-сезимди калыптандыруунун булактарынын бири катары бул процесске улуттук баалуулуктардын казынасы катары карай турган болсок, татыктуу салым кошо алат. Биздин оюбузча, тарыхый прозаны окуу аркылуу дүйнөнү көркөм таануу тарыхка баалуулук мамиленин калыптанышына өбөлгө түзө алат. Тарыхый көркөм адабияттын мыкты үлгүлөрүнүн тарбиялык мааниси талашсыз, анткени бардык муундарга жалпы болгон өткөндүн үлгүлөрүн кабыл алуу жана изилдөө замандаштын тарыхый аң-сезимин байытат, татыктуу мазмунга толтурат.

Л.А. Закс «Художественное сознание» аттуу монографиясында көркөм чыгармачылыкты жана көркөм кабылдоону дүйнөнү руханий жана баалуу изилдөө катары карайт. Адамга жана коомго мүнөздүү болгон көркөм аң-сезимдин өзгөчө түрүнүн бар экендигинин автору аны төмөнкүчө аныктайт: «социалдык-маданий жактан шартталган идеалдуу субстрат (фундамент) жана аң-сезимди көркөм ассимиляциялоонун механизми (методу) дүйнө, көркөм (чыгармачылык жана кабылдоочулук) ишмердүүлүктү жана анын продуктуларын жаратуучу, программалоочу жана жөнгө салуучу идеалдуу түзүлүштөрдүн системасы» [12, 7-б.]. Л.А.Закс көркөм ишмердүүлүктүн мүнөздүү белгиси «тоталдык баалуулук мүнөзү» экенин баса белгилеген, анткени ал «дүйнөнү жалаң гана өзүнүн баалуулук касиеттери менен жана баалуулук аң-сезимдин субъективдүү рефлексивдүү механизмдеринин негизинде гана баалуулук түрдө чагылдырат» [12, 19-б.]. Рухий-баалуулук аң-сезим жана руханий баалуулук маданияты адамдар үчүн маанилүү, анткени алар «дүйнөдөгү руханий өзүн-өзү тастыктоонун таасирин, маңыздуулугун, толуктугун, келечегин жана субъективдүү негиздемесин, алардын бар болушунун ылайыктуулугун сезүүгө мүмкүндүк берет» [12, 22-б.].

Демек, руханий-баалуулук аң-сезимди калыптандыруу керектөө коомунун алдында турган маанилүү милдеттердин бири. Л.А. Закс, башка көптөгөн ойчулдар сыяктуу эле, аң-сезимдин жана эрктин материалдык жашоонун логикасына үзгүлтүксүз баш ийиши, жогорку адамдык баалуулуктар дүйнөсүн сезе

албаган, чектелген, рухсуз аң-сезимдин калыптанышын алдын ала аныктай турганына көңүл бурат. Ал бул маселени чечүүнүн жолдорунун бирин реалдуулуктун руханий-баалуу мазмунун өздөштүргөн жана руханий байланыш функциясын аткарган өзгөчө руханий ишмердүүлүктөн көрөт. Мындай ишмердүүлүк, Л.А. Закстын пикири боюнча, көркөм образдар дүйнөсү аркылуу руханий баалуу маалыматты которуучу, өзүнүн жалпы адамзаттык мааниси боюнча кайталангыс искусство. Ошентип, философ көркөм жана баалуулуктук аң-сезимдин өз ара байланышын жана ажырагыстыгын баса белгилейт. Көркөм аң-сезим ар түрдүү функцияларды аткарган көп кырдуу система катары коомдун тарыхында маанилүү роль ойнойт, ал социалдык-маданий мейкиндикте, тарыхый мезгилде сакталып турат. Көркөм аң-сезимдин философиялык-эстетикалык концепциясы анын мазмунун маданияттын бай органикалык бүтүндүгү менен байланыштырып, көркөм маалыматты өнүктүрүү, берүү жана өздөштүрүүдөгү адамдын ишмердүүлүгүнүн системасы катары искусствонун негизин түзөт деп болжолдойт. Көркөм аң-сезим социалдык-маданий дүйнөдөгү бардык өзгөрүүлөрдү, анын ичинде тарыхый өзгөрүүлөрдү да камтып, аларды оригиналдуу дүйнөлүк мамилеге айландырат. Биз “жөнөкөй” адам катары өз доорунун илимпоздорунан алда канча аз билген сүрөтчү өзүнүн көркөм туюмунун күчү менен «дүйнөнү жана адамды түшүнүү үчүн түп-тамырынан бери жаңы горизонтторду ачат» [12, 4-6.].

Демек, макалабыздын сонунда белгилей кетүүчү нерсе, көркөм ишмердүүлүккө (алуучу же жаратуучу катары) тартуу менен, көркөм чыгармаларды өздөштүрүү жана жаратуу менен адамдар бир эле мезгилде аларда камтылган коомдун көркөм аң-сезиминин элементтерин жана моралдык нормаларды сиңирип алышат. Көркөм аң-сезимдин табигый-тарыхый пайда болушу жана объективдүү коомдук болушу адамзаттын жаралышында эле пайда болгон коомдук муктаждык менен аныкталат деген тезис көңүл бурууга арзыйт жана бул адамдын дүйнөнү көркөм таанууга ыктагандыгын далилдейт. Көркөм аң-сезим – дүйнөнүн бардык спецификаларында көркөм өнүгүүсүн ишке ашыруучу жана камсыз кылуучу, көркөм чыгармада камтылган маалыматты кабыл алуу менен бир эле учурда тарыхый маалыматты өздөштүрүү менен бирге адамдын тарыхый аң-сезиминин калыптанышына салым кошкон идеалдуу система болуп саналат. Көркөм чыгарма конкреттүү адамдардын руханий баалуулуктарын, тарыхый чындыктын белгилүү бир чөйрөлөрүндөгү туруктуу баалуулук мамилелерин жана адамдын дүйнө менен руханий, баалуу байланышын түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошентип, тарыхый көркөм адабияттын таанып-билүүдөн тышкары маанилүү

функциясы болуп адамдын дүйнөдөгү белгилүү турмуштук-практикалык позициясын калыптандыруу, ага карата белгилүү бир мамилени тарбиялоо саналат. Бул жоболорду иш жүзүндө колдонуунун мүмкүн болгон жолдорунун бири – тарыхый-маданий негизде көркөм текстти окуу жана кабыл алуу жөндөмүн калыптандыруу саналат.

Адабияттар:

1. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. - М., 2003.
2. Киссель М.А. Историческое сознание и нравственность / М.А. Киссель. - М.: Знание, 1990. 64 с. (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Этика», №3).
3. Гуревич А.Я. Об исторической закономерности / А.Я. Гуревич // Философские проблемы исторической науки / отв. ред. А.В. Гулыга, Ю.А. Левада. - М.: Наука, 1969.
4. Ельчанинов В.А. История наставница жизни. (Социальная и познавательная специфика истории и ее роль в нравственном формировании личности) / В.А. Ельчанинов. - М.: Знание, 1981. - 64 с. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Этика», № 10).
5. Ельчанинов В.А. Историческое сознание: учебное пособие / В.А. Ельчанинов. - Барнаул, 2002. 111 с.
6. Юдин В.А. Человек. История. Память / В.А. Юдин. - М.: Современник, 1990. - 255 с.
7. Гулыга А.В. Уроки классики и современность / А.В. Гулыга. - М.: Худож. лит., 1990. - 382 с.
8. Гулыга А.В. Искусство в век науки / А.В. Гулыга. - М.: Наука, 1978. - 184 с.
9. Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма / М.А. Барг. - М.: Мысль, 1987. - 348 с.
10. Барг М.А. Историческое сознание как проблема историографии / М.А. Барг. // Вопросы истории. - М., 1982. - №12.
11. Вышеславцев Б.П. Вечное в русской философии // Вышеславцев, Б.П. Этика преображенного Эроса / Б.П. Вышеславцев; вступ. ст., сост. и коммент. В.В. Сапова. - М.: Республика, 1994. - С. 154-324.
12. Закс Л.А. Художественное сознание / Л.А. Закс / Уральский гос. унт. - Свердловск, 1990. - 212 с.
13. Акматалиев А.Т., Сейдалиева М.К. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593> [Эл. ресурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. - С. 82-86. (дата обращения: 29.12.2022).
14. Акматалиев А.Т., Акматова Г.Э. Коомдун руханий жашоосунун диалектикасы. URL: <http://not.kg/wp-content/uploads/2022/10/%D0%9D%D0%9E%D0%A2-2-2022.pdf> [Электронный ресурс] // «Наука. Образование. Техника» (HOT). - Ош, 2022. - С. 95-98. (дата обращения: 29.12.2022).
15. Акматалиев А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=49450514> [Эл. ресурс] // Бюлетень науки и практики. - М., 2022. Т.8. - №9. / (дата обр. 29.12. 2022).
16. Akmatiev A., Manashov M., Abdykaraeva T., Salimov R., Karabaeva S., Tilenbaeva G. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07014/e3sconf_uesf2021_07014.html [Эл. ресурс] В сборнике: E3S Web of Conferences. Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021", Том 258. 2021. (дата обращения: 29.12.2022).